

УДК 739.1:[726:27-523.42]:930.85(477)“16/17”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2024.03.092>

КОСТЮЧЕНКО КАТЕРИНА

аспірантка Київського національного університету культури і мистецтв (Київ, Україна).

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1466-8365>

KOSTIUCHENKO KATERYNA

a postgraduate student of Kyiv National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1466-8365>

Бібліографічний опис:

Костюченко, К. (2024) Церковне золотарство як явище української культури XVII–XVIII століть. *Народна творчість та етнологія*, 3 (403), 92–98.

Kostiuchenko, K. (2024) Church Goldsmithing as a Phenomenon of Ukrainian Culture of the 17th – 18th Centuries. *Folk Art and Ethnology*, 3 (403), 92–98.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ЦЕРКОВНЕ ЗОЛОТАРСТВО ЯК ЯВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Анотація / Abstract

У статті в культурологічному аспекті висвітлено діяльність таких київських золотарів, як Іван Равич, Василь Мощенко, Матвій Нарунович та Федір Левицький. У процесі роботи виділено елементи української культури, що їх можна простежити на ювелірних виробах церковного вжитку XVII–XVIII ст. Авторка визначила стиль, у якому працювали київські майстри окресленого періоду. Варто зауважити, що дослідження культурологічного аспекту без мистецького неможливе, оскільки мистецтво є частиною культури, тож у розвідці застосовано огляд ювелірних виробів церковного вжитку і з мистецького погляду, однак з виокремленням ознак української культури.

У студії також детально розглянуто шати до ікони Дегтярівської Божої Матері; шати 1738 року, виконані Василем Мощенком; потир та піддони для свічників Матвія Наруновича. Запропоновано надалі ретельно дослідити творчість Івана Равича, Матвія Наруновича та Федора Левицького.

Визначено найголовніші ознаки української культури XVII–XVIII ст., які проявлялися в ювелірній справі, та названо технічні прийоми, що їх використовували українські золотарі на той час.

Метою створення статті було не лише висвітлення української культури крізь призму дорогоцінного церковного начиння, а й виокремлення її елементів саме на ювелірних виробах церковного вжитку задля демонстрації того, що церковне золотарство є явищем української культури. Однак потрібно пам'ятати, що тематика потребує подальшого детального дослідження. У роботі через відсутність повноцінної джерельної бази дослідження названо лише незначну частину ознак української культури. Подальше розкриття тематики авторка залишає майбутнім науковцям.

Розвідка буде корисною для дослідників, аспірантів, а також для тих, хто просто цікавиться ювелірною справою України. Інформація, наведена в статті, може бути використана для майбутніх досліджень ювелірних виробів церковного вжитку та ювелірної справи загалом.

Ключові слова: культурологія, ювелірна справа, українська культура, золотарі, бароко.

The activities of such Kyiv goldsmiths as Ivan Ravych, V. Moshchenko, Matvii Narunovych, Fedir Levytskyi is described in the article in the culturological aspect. The elements of Ukrainian culture, which can be observed on the jewelry of church use of the 17th – 18th centuries are distinguished in the course of the work. The authoress has defined the style in which Kyiv masters of the studied period have worked. It is worth noting that the investigation of the culturological phenomenon is not possible without the artistic aspect, since art is a part of culture, so a review of church jewelry also from an artistic point of view, however, with the selection of features of Ukrainian culture is used in the study.

The vestments for the icon of the Dehtiarivska Mother of God, vestments of 1738, made by V. Moshchenko, chalice and trays for candlesticks by Matvii Narunovych are also considered in the study in detail. It is proposed to research carefully the work of Ivan Ravych, Matvii Narunovych and Fedir Levytskyi in the future.

The most important features of Ukrainian culture of the 17th – 18th centuries, manifested in jewelry, are distinguished in the studies. The technical methods used by Ukrainian goldsmiths at that time are indicated.

The purpose of the article consists not only in the description of Ukrainian culture in the light of precious church utensils, but also in the distinguishing its elements specifically on church jewelry in order to demonstrate that church goldsmithing is the Ukrainian cultural phenomenon. However, it is worth remembering that the topic needs further detailed research. Only a small part of the signs of Ukrainian culture is indicated in the work because of the lack of a full-fledged source base of the investigation. The authoress is leaving further disclosure of the topic to future scientists.

The work will be useful for researchers, postgraduate students, as well as for those who are simply interested in the jewelry business of Ukraine. The information provided in the article can be used in future research on church jewelry and jewelry in general.

Keywords: culturology, jewelry, Ukrainian culture, goldsmiths, baroque.

Постановка проблеми, актуальність. XVII–XVIII століття – яскравий період розвитку української металопластики. У цей час майстри золотарства виготовляли здебільшого ювелірні вироби церковного вжитку, що свідчить про непересічну майстерність та високий рівень розвитку мистецтва на теренах України. Твори церковного золотарства позначені стилістикою бароко та відображають тогочасні культурні реалії. Нині, в умовах російсько-української війни, ці пам'ятки потребують поглибленого вивчення, адже надзвичайно важливо висвітлювати різні аспекти української культури, утверджуючи її самобутність.

Стан дослідження проблеми. Сьогодні тематика українського золотарства як культурного явища вивчена недостатньо. Особливе місце займають дослідження сакральної ангіопластики таких науковців, як С. Боньковська, С. Березова, О. Сергій та О. Терещук.

У своїй праці «Сакральна ангіопластика Руси-України. Священні потири і диски. Кінець Х–XVI століття» С. Боньковська охарактеризувала періоди активного виготовлення виробів церковного вжитку, зазначила час появи перших згадок про той чи той вид сакрального предмета. У низці своїх

розвідок авторка детально дослідила напрестольні хрести, не акцентуючи уваги на їхніх стилістичних особливостях [2–6].

Наукова співробітниця Скарбниці Національного музею історії України С. Березова нині активно займається вивченням творчості українських, зокрема київських, золотарів. Скажімо, у праці «Твори Матвія Наруновича в колекції Музею історичних коштовностей України – Філіалу Національного музею історії України» дослідниця детально охарактеризувала творчість київського майстра Матвія Наруновича.

Творчість київських золотарів також досліджує наукова співробітниця Скарбниці О. Терещук. У своїх розвідках вона визначає стилістичні особливості виробів київського майстра Івана Равича [14].

Науковиця О. Сергій надає перевагу іконографічному методу дослідження, ідентифікує біблійні зображення на ювелірних виробах церковного вжитку [12–13].

Утім, залишається низка невисвітлених проблем із цієї теми, серед них – проблема ідентифікації зображень на ювелірних виробах церковного вжитку, атрибуції клейм тощо.

Мета розвідки – висвітлити особливості дорогоцінного церковного начиння в контексті української культури XVII–XVIII ст.

Основна частина. Релігія для українців здавна була невід'ємною частиною української культури та проявлялася в різних сферах, зокрема в золотарстві. У XVII–XVIII ст. відбувалося активне виготовлення ювелірних виробів церковного вжитку в стилі бароко, що був панівним у цей період та визначався пишністю, урочистістю й динамічністю.

Золотарі декорували свої вироби стеблами та листям аканта, голівками квітів, крученими пагонами із соковитим листям, гірляндами з квітів та плодів, а також лавровими гірляндами, що символізують могутність, перемогу, мир і славу.

Однак варто зазначити, що на території сучасної України майстри створили свій самобутній стиль, не копіюючи західноєвропейських мотивів, – українське бароко.

Згідно з А. Макаровим, українське бароко XVII ст. часто називають козацьким, бо саме козацтво на той час було носієм нового художнього смаку. Відомо чимало витворів мистецтва, зокрема ювелірних, створених на замовлення гетьманів та козацької старшини [9].

У стилі власне українського бароко в кінці XVII – на початку XVIII ст. виконано невідомим, як вважається, київським майстром срібні з позолотою шати до ікони Дегтярівської Божої Матері, яка зберігалася в храмі Покрови Богородиці в с. Дегтярівка поблизу Новгорода-Сіверського на Чернігівщині. Для цього виробу характерна технічна досконалість, гармонійність композиції, соковитість карбованого орнаменту, в який майстер увів стебла та листя аканта, голови янголів. Лаврові гірлянди, що символізують могутність, перемогу, мир та славу, утворюють три великі медальйони з образами: у верхній частині – Бога-Отця (Саваофа) з трикутним німбом, що символізує святу трійцю; праворуч – архистратига Михаїла; ліворуч – Іоанна Предтечі – патрона (святого покровителя) Івана Мазепи.

Важливою деталлю шат є герб гетьмана Івана Мазепи, розташований унизу у фігур-

ному щиті, облямованому листям аканта. Правда, від герба лишилися тільки абрис, оскільки він був частково знищений у петровські часи. У центрі площини герба – вилоподібний хрест (така форма хреста належить до геральдичних знаків), праворуч – зірка, ліворуч – молодий місяць. Зірка – це слава та чистота. У християнстві цей символ пов'язується з Непорочним Зачаттям Діви Марії. Серп місяця на гербі Мазепи символізує зародження цього шляхетного роду, його славу та добродішність, а зірка – увічнення цієї слави новим поколінням.

Угорі шати завершено композицією з монограми Богородиці, увінчаної короною. Її та стрічку з написом «РАДУЙСЯ ОБРАДОВАННАЯ ГОСПОДЬ С ТОБОЙ» підтримують представлені обабіч фігурки ангелів. Шати були виконані на замовлення відомого українського гетьмана Івана Мазепи, який був не лише відомим українським гетьманом, але й щедрим меценатом.

Однією з найважливіших ознак української культури XVII–XVIII ст. є меценатство. Щедрими вкладниками до церков були не лише відомі українські діячі, але й духовні особи. Прикладом цього є срібний оклад Євангелія, що був виконаний київським майстром Федором Левицьким у 1749 році коштом Алімпія Галика – відомого ієромонаха, іконописця Києво-Печерської лаври, гравера. Очевидно, що на знак подяки меценатові майстер зобразив на нижній дошці окладу святу Богоматір Печерську з престою Антонієм і Феодосієм та постать дарувальника, представленого біля ніг Богоматері.

Виразною ознакою українського бароко в золотарстві є зображення місцевих рослин. Яскравою ілюстрацією того, що у свої вироби майстри додавали орнаментальні мотиви, характерні лише для української місцевості, є витвір київського майстра В. Мощенка – позолочені шати до ікони 1783 року, в орнаменталії яких помітні елементи місцевої флори: голівки маку, вигнуті стебельця льону, хміль, що в'ється.

Ще одним прикладом використання українського флорального орнаменту є виконані на мідних карбованих пластинах ікони 1700 року. Невідомий (імовірно, київський) майстер додав до виробу флоральні мотиви, притаманні лише українській місцевості. Ікони є цінними вкладками сподвижника Івана Мазепи Павла Герцика до Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах.

Віддавав перевагу українській рослинності й київський ювелір Матвій Нарунович, що засвідчують його вироби, зокрема потири. Чаша одного з потирів (найбільшого за розміром) декорована суцільною карбованою сорочкою з вишуканим рослинним візерунком з листя, букетиків квітів, серед якого рельєфно вирізняються голівки херувимів і три великі фігурні картуші з узором у вигляді луски. Поверхня піддона розділена по горизонталі широкою профільованою стрічкою на дві частини. Верхня заповнена звивистим листям, гірляндами плодів, голівками херувимів та овальними дробницями (медальйонами) з євангельськими сюжетами. Нижня частина декорована гірляндами соковитих плодів, які чергуються з листям аканта і створюють гарне, ритмічне зображення. Потир датується 1741 роком. Гравірований напис на піддоні відкриває ім'я дарувальниці – ігумені Марія Квіткіна, очільниці головної жіночої обителі Слобожанщини – Хорошевського Вознесенського монастиря. Це була її пожертва Печерській обителі [1].

Прояв української культури можна побачити й на ефектних масивних піддонах для свічників Матвія Наруновича. Вони встановлені на кульки, затиснуті звіриними лапками, прикрашені позолоченими накладними деталями: фігурками ангелів, які підтримують гірлянди з карбованими соковитими овочами, характерними лише для території України, та фігурками херувимів з чотирма крилами. Срібна поверхня декорована характерним для майстра візерунком, карбованим невисоким рельєфом, – переплетені

зі стрічками стилізовані тоненькі листочки рослин української місцевості. Відчувається, що почуття міри й водночас оригінальність притаманні виробам цього талановитого ювеліра. Відомо понад 50 його виробів, датованих 30–50-ми роками XVIII ст.

Як представник доби Бароко, майстер прикрашав свої витвори карбованими в'язками плодів і квітів, гірляндами, лускатими картушами, що було характерно лише для української культури. Не відмовлявся він і від акантових мотивів: рельєфним листям аканта, яке чітко вирізняється на канфареному тлі, вкриті тулуби змії, які є на вершнім посоха – знака влади архієреїв. Оправа Євангелія прикрашена закріпленими на оксамитовій основі середниками, поміщеними в рамку з вишуканим візерунком з акантових пагінців, вигнутих стрічок, в'язок плодів та квітів. Оригінальний вигляд мають наріжники трикутної форми з хвилястим краєм з акантовими пагінцями, а представлені на них євангелісти відзначаються реалістичністю трактування. Майстер дуже вдало використовував контраст між позолоченою та срібною поверхнями [1].

Також необхідно зауважити, що серед інших золотарів, які зробили значний внесок у розвиток української культури, був Іван Равич [8].

Серед виробів І. Равича велику групу складають оригінально трактовані потири. Виготовляючи їх, майстер вдається до різноманітних технічних прийомів, які допомагають йому підсилювати художні ефекти. Таких виробів з його таврами знайдено майже двадцять. Виконуючи їх, Равич використовує улюблені ним карбовані візерунки з листя аканта, в'язок плодів, квітів. Один із його потирів прикрашений емалевими медальйонами, судячи з кольорової гами та манери виконання, виготовленими різними майстрами. Серед них – типові для українського емальєрного мистецтва XVII–XVIII ст. емалі з характерним лише для української культури темно-коричневим тлом [10].

На особливу увагу заслуговує творчість Федора Левицького (київського срібних справ майстра другої половини XVIII ст.), яка була представлена в мирний час у колекції Скарбниці Національного музею історії України кількома роботами: двома потирами, окладом Євангелія, дарохранильницею, лампадою, кадилом та напрестольним хрестом. Відомо тринадцять предметів цього майстра. Левицький бездоганно володів усіма видами золотарської техніки. Проте більшість його речей виконано в техніці карбування. Серед орнаментальних мотивів – букети троянд, чотирипелюсткові квітки, трілисники, плоди груш. Рідко карбував високим рельєфом. Прикладом цього є срібний із позолотою хрест, оригінальності якому надає позолочений перлинник, який оперізує його по контуру та облямовує кожний медальйон. Вкладний напис свідчить про те, що виріб «сооружен коштом Павла Шкурупея й женою его Анастасиею» в 1757 році [10].

Про те, що майстер виконував роботи за ескізами інших художників, свідчить срібна оправа Євангелія 1749 року. Обидві її дошки декоровані позолоченим карбованим візерунком з витких пагонів аканта з невеличким листям та виділеними на їхньому тлі срібними медальйонами з традиційними сюжетами. Оригінальним доповненням до основного декору оправи є розетки, складені з різнокольорового скла. Зберігся малюнок майбутнього окладу, виконаний Василем Мартиновичем зі Слущка, учнем лаврської іконописної майстерні. Коли порівняли його з готовою оправою, з'ясувалося, що лише середник нижньої дошки художником був задуманий інакше: там мало бути зображення Старозавітної Трійці, а Левицький помістив туди медальйон із зображенням

святої Богоматері Печерської з пристоячими Антонієм і Феодосієм та фігури дарувальника, представленого біля ніг Богоматері (на нижній дошці). Вкладний напис на картуші свідчить, що оправа була виготовлена «во славу божию и честь Богоматері в церковь Великую Печерскую сие евангелие сотроилося коштом иеромонаха Алимпия Галика, начальника малярського року 1749 месяца октября 23» [15].

Твори таких київських майстрів, як Іван Равич, Матвій Нарунович та Федір Левицький, безперечно, заслуговують на подальше детальне дослідження.

Висновки. Вироби українських золотарів, які виготовляли речі з дорогоцінних металів, відзначаються високими мистецькими якостями і свідчать про неабияку обдарованість наших предків. Твори церковної металопластики XVII–XVIII ст. вирізняються чудовим декоративним оздобленням, реалістичним трактуванням сюжетних композицій.

У виробках золотарства відбилися важливі ознаки української культури XVII–XVIII ст., зокрема відтворення християнських біблійних образів та сюжетів, рефлексія на історичні події, відображення вдячності меценатам, зображення місцевої флористики тощо.

Українські майстри володіли технічними прийомами кування, плавлення, лиття, різьблення, витягування дроту. Для оздоблення виробів вони застосовували гравірування, карбування, позолоту, філігрань, чернь, емаль, тиснення, штампування, травлення.

Пам'ятки золотарського мистецтва дають нам цінний матеріал для вивчення історії ювелірної справи в Україні, а також української геральдики та сфрагістики.

Джерела та література

1. Березова С. Твори Матвія Наруновича в колекції Музею історичних коштовностей України – Філіалу Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України* : зб. наук. праць. Київ, 2019. № 4 (3). С. 504–519. URL : <https://www.nmiu.org/visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/331/293>.

2. Боньковська С. Сакральна ангіопластика Руси-України : священні потири і дискоси. Кінець Х–ХVI століття. Генезис. Типологія. Художні особливості : [монографія-альбом] / НАН України, Ін-т народознавства, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 592 с.
3. Боньковська С. М. Нацерковні хрести. *Церковне мистецтво України* : у 3 т. / відп. ред. С. П. Павлюк ; кер. проекту, наук. ред. тому Л. М. Герус ; худ.-оформл. Є. В. Вдовиченко. Харків : ІН НАН України ; Фоліо, 2018. Т. 1. Архітектура. Монументальне мистецтво. С. 593–662.
4. Боньковська С. М. Напрестольні металеві хрести. *Церковне мистецтво України* : у 3 т. / відп. ред. С. П. Павлюк ; кер. проекту, наук. ред. тому Л. М. Герус ; худ.-оформл. Є. В. Вдовиченко. Харків : ІН НАН України ; Фоліо, 2018. Т. 3. Декоративне мистецтво. С. 323–372.
5. Боньковська С. М. Запрестольні і процесійні металеві хрести. *Церковне мистецтво України* : у 3 т. / відп. ред. С. П. Павлюк ; кер. проекту, наук. ред. тому Л. М. Герус ; худ.-оформл. Є. В. Вдовиченко. Харків : ІН НАН України ; Фоліо, 2018. Т. 3. Декоративне мистецтво. С. 373–406.
6. Боньковська С. М. Нагрудні хрести. *Церковне мистецтво України* : у 3 т. / відп. ред. С. П. Павлюк ; кер. проекту, наук. ред. тому Л. М. Герус ; худ.-оформл. Є. В. Вдовиченко. Харків : ІН НАН України ; Фоліо, 2018. Т. 3. Декоративне мистецтво. С. 407–440.
7. Грушевський М. Нарис історії українського народу / передм. І. Б. Гирича, В. Кавунника. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2021. 576 с. URL : <https://librarius.pro/book/narys-istorii-ukrainskoho-narodu>.
8. Жолтовський П. Художній метал : історичний нарис. Київ : Мистецтво, 1972. 114 с.
9. Макаров А. Світло українського бароко. Київ : Мистецтво, 2018. 272 с. URL : <https://rozetka.com.ua/ua/161148009/p161148009/>.
10. Петренко М. 3. Українське золотарство XVI–XVIII ст. : монографія. Київ : Наукова думка, 1970. 208 с. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Petrenko_Mark/Ukrainske_zolotarstvo.pdf.
11. Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Романа Клачка ; перероб. і доп. вид. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2021. 512 с. URL : <https://bnd.gnedu.vn.ua/wp-content/uploads/2022/09/%D0%91%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0-%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B8-%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9-%D0%9F%D0%BB%D0%BE%D1%85%D1%96%D0%B9-%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.pdf>.
12. Сергій О. Літургійні предмети як об'єкт дослідження. *Речі і образи: матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті “речового” та “візуального” поворотів європейської гуманітаристики»*. (4 жовтня 2019 р., м. Київ) / відп. ред. О. Ковалевська ; упоряд.: С. Блашук, Г. Боряк, О. Ковалевська. НАН України, Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Центр пам'яткознавства, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури ; Центральний державний історичний архів України, м. Київ ; Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного ; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник ; Національний музей історії України. Київ : Інститут історії України, 2020. С. 202–210. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0014990>.
13. Сергій О. Три вкладні потири Києво-Печерської лаври середини XVIII ст. : особливості іконографії. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 24–25 вересня 2020 р.* Київ, 2020. С. 244–249.
14. Терещук О. М., Мироненко Т. І., Шевченко О. В. Вироби київського золотаря Івана Равича (1677–1762) в колекції НМІУ. *Музейні читання. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» : матеріали наукової конференції, м. Київ, 18–20 листоп. 2013 р.* Київ, 2014. С. 421–433.
15. Щербаківський Д. Оправи книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст. *Труди Українського наукового інституту книгознавства*. Київ, 1926. 52 с. URL : https://uartlib.org/downloads/SherbOprava1926_uartlib.org.pdf.

References

1. BEREZOVA, Svitlana. Works of Matvii Narunovych in the Collection of the Museum of Historical Jewels of Ukraine – Branch of the National Museum of the History of Ukraine. *Scientific Bulletin of the National Museum of the History of Ukraine: Collected Scientific Papers*. Kyiv, 2019, no. 4 (3), pp. 504–519 [online]. Available from: <https://www.nmiu.org/visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/331/293> [in Ukrainian].
2. BONKOVSKA, Sofia. *Sacral Angioplasty of Rus-Ukraine: Sacred Chalices and Discoses. Late 10th – 16th Centuries. Genesis. Typology. Artistic Features: [A Monograph-Album]*. Kyiv: “Kyiv-Mohyla Academy” Editorial House, 2014, 592 pp. [in Ukrainian].

3. BONKOVSKA, Sofia. Church Crosses. In: Stepan PAVLIUK, ed.-in-chief. *Ecclesiastical Art of Ukraine: In Three Volumes*. Liudmyla HERUS, project manager, scientific editor of the volume. Kharkiv: Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine; "Folio" Publishers, 2018. Vol. 1. Architecture. Monumental Art, pp. 593–662 [in Ukrainian].
4. BONKOVSKA, Sofia. Metal Crosses on the Throne. In: Stepan PAVLIUK, ed.-in-chief. *Ecclesiastical Art of Ukraine: In Three Volumes*. Liudmyla HERUS, project manager, scientific editor of the volume. Kharkiv: Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine; "Folio" Publishers, 2018. Vol. 3. Decorative Arts, pp. 323–372 [in Ukrainian].
5. BONKOVSKA, Sofia. Altar and Processional Metal Crosses. In: Stepan PAVLIUK, ed.-in-chief. *Ecclesiastical Art of Ukraine: In Three Volumes*. Liudmyla HERUS, project manager, scientific editor of the volume. Kharkiv: Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine; "Folio" Publishers, 2018. Vol. 3. Decorative Arts, pp. 373–406 [in Ukrainian].
6. BONKOVSKA, Sofia. Pectoral Crosses. In: Stepan PAVLIUK, ed.-in-chief. *Ecclesiastical Art of Ukraine: In Three Volumes*. Liudmyla HERUS, project manager, scientific editor of the volume. Kharkiv: Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine; "Folio" Publishers, 2018. Vol. 3. Decorative Arts, pp. 407–440 [in Ukrainian].
7. HRUSHEVSKYI, Mykhailo. *Essay on the History of Ukrainian People*. Prefaced by Ihor HYRYCH, Valentyn KAVUNNYK. Kharkiv: "Family Leisure Club" Book Club, 2021, 576 pp. [online]. Available from: <https://librarius.pro/book/narys-istorii-ukrainskoho-narodu> [in Ukrainian].
8. ZHOLTOVSKYI, Pavlo. *Artistic Metal: A Historical Essay*. Kyiv: Art, 1972, 114 pp. [in Ukrainian].
9. MAKAROV, Anatolii. *Light of Ukrainian Baroque*. Kyiv: Art, 2018, 272 pp. [online]. Available from: <https://rozetka.com.ua/ua/161148009/p161148009/> [in Ukrainian].
10. PETRENKO, Mark. *Ukrainian Goldsmithing of the 16th – 18th Centuries*. Kyiv: Scientific Thought, 1970, 208 pp. [online]. Available from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Petrenko_Mark/Ukrainske_zolotarstvo.pdf [in Ukrainian].
11. PLOKHII, Serhii. *The Gate of Europe*. Translated from English by Roman KLOCHKO. Revised and supplemented edition. Kharkiv: "Family Leisure Club" Book Club, 2021, 512 pp. [online]. Available from: <https://bnd.gnedu.vn.ua/wp-content/uploads/2022/09/%D0%91%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0-%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B8-%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9-%D0%9F%D0%BB%D0%BE%D1%85%D1%96%D0%B9-%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.pdf> [in Ukrainian].
12. SERHII, O. Liturgical Widgets as an Object of Research. In: Olha KOVALEVSKA, ed.-in-chief. *Things and Images: Materials of Conference "Special Historical Disciplines in the Context of the "Physical" and "Visual" Turns of European Humanities"* (October 4, 2019, Kyiv). Svitlana BLASHCHUK, Hennadii BORIAK, Olha KOVALEVSKA, compilers. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine, M. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Criticism, The Centre of Historical Studies, Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments; The Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv; H. Pshenychnyi Central State Film and Photographic Archives of Ukraine; National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve; National Museum of History of Ukraine. Kyiv, 2020, pp. 202–210 [online]. Available from: <http://resource.history.org.ua/item/0014990> [in Ukrainian].
13. SERHII, O. Three Inlaid Chalices of the Kyiv-Pechersk Lavra of the Mid-18th Century: Peculiarities of Iconography. *Museums and Restoration in the Context of Cultural Heritage Preservation: Current Challenges of Modernity: Materials of the 5th International Theoretical and Practical Conference*, Kyiv, September 24–25, 2020. Kyiv, 2020, pp. 244–249 [in Ukrainian].
14. TERESHCHUK, O., Tetiana MYRONENKO, O. SHEVCHENKO. Widgets of the Kyiv Goldsmith Ivan Ravych (1677–1762) in the Collection of the National Museum of History of Ukraine. *Museum Readings. «Jewelry Art – A Look through the Centuries»*: Materials of the Scientific Conference, Kyiv, November 18–20, 2013. Kyiv, 2014, pp. 421–433 [in Ukrainian].
15. SHCERBAKIVSKYI, Danylo. Book-Covers of the 17th – 18th Centuries Kyiv Goldsmiths. *Proceedings of Ukrainian Scientific Institute of Bibliology*, 1926, 52 pp. [online]. Available from: https://uartlib.org/downloads/SherbOprava1926_uartlib.org.pdf [in Ukrainian].

Надійшло / Received 02.04.2024

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 29.08.2024